

Grote schrijvers en religie (I): Homerus

Jurjen Zeilstra

Bijbelcafé Hilversum, 18 januari 2017

Toen wij nog treurig naar het snelle schip liepen en het strand van de zee – de tranen stroomden maar door – bond Kirke al een zwarte ram en een schaap aan ons zwarte schip vast. Zonder de minste moeite was zij ons gepasseerd, want wie kan een God die dat niet verkiest, zien gaan of komen!

(Odyssee, slot Boek 10, vertaling Imme Dros, p176.)

1 Inleiding

Bij de vraag naar Homerus en religie, heb ik mij geconcentreerd op de Odyssee. Odysseus is de klassieke zwerver, die veel moet verduren, terwijl hij vecht voor zijn leven en voor de thuiskomst van zijn vrienden. In 1954 werd de Odyssee van Homerus, door Mario Camerini onder de titel ‘Ulysses’ verfilmd naar de stijl van de tijd als macho-avonturenfilm, met Kirk Douglas in de titelrol en Anthony Quinn als Antinoös, de aanvoerder van de vrijers. Met Ton Lutz (1919-2009) als acteur bracht de NCRV in 1994 de Odyssee als hoorspel, op de vrije, maar prachtige, in mooi metrum lopende tekst uit 1991 van de Hilversumse Imme Dros. Andere, meer letterlijke, vertalingen zijn van H.J. de Roy van Zuydewijn en M.A. Schwarz (1955, prozavertaling).

In boek 1 van de Odyssee is het, opmerkelijk genoeg, de oppergod Zeus zelf, die zich beklagt omdat de mensen de goden de schuld geven van hun ellende. Maar door hun eigen overmoed voegen zij toe aan hun leed en komt er veel meer narigheid over hen dan het lot had beschikt. Het voorbeeld dat Zeus geeft is Aigisthos, die door het overspel met Clytaimnestra en de moord op haar echtgenoot, de leider van de Grieken, koning Agamemnon bij diens terugkeer uit Troje te Mycene, de wraak van hun zoon Orestes over zich afriep. Daar brengt Athene dan tegenin dat Odysseus te beklagen is, omdat hem zonder schuld de veilige thuiskomst te Ithaca wordt belet. Zeven jaar lang wordt hij door de godin Calypso gedwongen op haar eiland Ortigia, te blijven. Twintig jaar is hij van huis geweest, na tien jaar strijd te Troje, dus tien jaar zwerven op zee. In de Odyssee is er een goddelijk plan, maar de goden dragen geen verantwoordelijkheid voor lijden dat de mensen zichzelf toebrengen en wat er tenslotte gebeurt blijft altijd touwtrekken achter de schermen. Veel lijden te verduren krijgen, omzwingingen met allerlei hindernissen en schipbreuk, dan toch doorzetten en met hulp van de goden het onrecht op aarde keren, dat is in een notendop het verhaal van Odysseus. Er is, met wat fantasie, ten diepste een voorzichtige parallel tussen Odysseus en Jezus te zien. Hij wordt godgelijk genoemd, is een afstammeling van Zeus. Tevergeefs tracht hij zijn vrienden te redden. Hij daalt af in de onderwereld. Tenslotte komt hij veilig thuis en overwint het kwaad van het misbruik van gastvrijheid. Daar houdt het ook op, want hij doet dit door geweld. Dat past niet echt bij Jezus.

2 Compositie

Heel in het kort is de knappe compositie van de Odyssee als volgt: In de raad van de goden op de Olympos, presenteert de godin Pallas Athene het lot van de held Odysseus. Terwijl alle Grieken al lang thuis zijn, zit hij vast op een eiland bij een nimf Kalypso. We volgen Pallas Athene die naar het eiland Ithaca (ten westen van het Griekse vasteland) gaat om daar de inmiddels volwassen zoon van Odysseus, Telemachos, te steunen tegenover de vrijers die in het paleis al meer dan drie jaar misbruik maken van de gastvrijheid en zijn moeder Penelopeia openlijk het hof maken. Athena stimuleert Telemachos op onderzoek te gaan naar de Peloponnesos om informatie over zijn vader. In boek 5 krijgt de nimf Kalypso bezoek van Hermes, de bode van de goden, die haar sommeert Odysseus te laten gaan. Op een vlot belandt Odysseus bij de Faiaken. Daar vertelt hij in het paleis van de gastvrije Alkinoös, in flashback zijn belevenissen bij o.a. de kykloop Polyfemos, Aiolos, de Laistrygonen, godin/tovernares Kirke van Aia, zijn bezoek aan de onderwereld, de Sirenen, Skylla en Charybdis en de Runderen van Helios, die door zijn mannen worden opgegeten, waarna zij allemaal omkomen, voordat Odysseus bij Kalypso belandt. Telkens dreigen de zwervende avonturiers hun doel van de thuisreis te vergeten door wat hen overkomt. Tenslotte wordt Odysseus door de Faiaken thuisgebracht, waarna hij verkleed als zwerver eerst de situatie verkent, voordat hij tenslotte met een klein aantal getrouwen alle vrijers vermoordt. Na de moord op de vrijers en de bekendwording van Odysseus, volgt een intrigerend hoofdstuk over de relatie tussen Odysseus en Penelopeia. Tenslotte mag Odysseus terugkijken op een grillig, maar wel ten volle geleefd leven. Pallas Athene sticht vrede, waarbij zij de gestalte van Mentor aanneemt. Terwijl eerzucht, wraak en geweld dus volop aanwezig zijn, is er toch in de wijsheid van Athene een moment van verzoening aan het eind van het epos.

3 Religie in de Odyssee

In het epos Odyssee van Homerus speelt religie, net als in de Ilias, een grote rol. De goden zijn voortdurend ‘ bezig ’ met de mensen. Ze helpen de mensen of werken deze juist tegen. Ze spreken tot hen op essentiële momenten, hebben aandacht voor hun gebeden en offers. Maar ondertussen bestrijden zij elkaar wanneer zij opkomen voor hun protegés. Eén ding moest je als mens absoluut niet doen: een god irriteren. Dat was een uitnodiging om door rampen te worden getroffen. Odysseus doet het per ongeluk wel. Door de kykloop Polyphemos zijn oog uit te boren wanneer hij met zijn mannen wil ontsnappen uit diens grot, haalt hij zich de woede van diens vader Poseidon op de hals. De meeste goden hebben een heftig liefdesleven en verwekken regelmatig kinderen bij aardse vrouwen, die dus halfgoden zijn. Als evangelisten onder invloed van het Hebreeuwse ‘ ben Adonai ’ (zoon van de Heer) Jezus de Zoon van God noemen, heeft dit tegen de achtergrond van het Hellenisme een heel andere connotatie dan vandaag.

De Ilias en de Odyssee worden wel ‘ de bijbel ’ van de Grieken genoemd. Echter het is geen centraal gecanoniseerde religieus geautoriseerde heilige tekst, met een ethisch gezag even groot voor alle Grieken. De vastlegging geschiedt pas na een lange tijd van mondelinge overdracht. Het beschreven drama is eenmalig. De interpretatiegeschiedenis loopt uit op filosofie. De omgang met de chaos blijft geboden. Componenten in de Griekse godsdienst blijven: invloed lokale cultus; godsnamen verbinden zich met lokale godheden (bijv. Athena Alea); de rol van de (soms oudere) mythe en de iconografie. Er is een vrij losse omgang met de teksten, waarbij onderlinge tegenspraak in interpretatie niet verboden is. Vergelijking met

bijbelse passages kan soms interessant zijn. Er lijkt een zekere intertekstualiteit te bestaan tussen de bijbel en de Odyssee. De Griekse religie kende niet een indrukwekkende theologische reflectie van vele honderden, of zelfs duizenden jaren, zoals jodendom, christendom en islam. De nadruk lag op de praktijk van de rituelen. Intellectuele aspecten zijn niet gesystematiseerd. Een 'dogmatiek' ontbreekt. Vaak is dus een oudere mythe funderend voor de Homerische epiek, die daarna weer de basis wordt voor filosofische educatie. De Ilias en de Odyssee geven een wat losse interpretatie aan de interactie van goden en mensen. Veelbetekenend is wel dat de teksten kennelijk in de 4^e eeuw na Chr. nog zo serieus genomen werden, dat ze na de overgang van de Romeinse keizers tot het christendom, samen met de Olympische spelen verbonden werden. (Burkert, W., *Greek Religion*, vertaling Joh Raffan, Harvard/Cambridge 1985, 120) Wie Homerus was weten wij niet. Het kan een schrijver geweest zijn rond 800 v.Chr., die eerdere mondelinge overlevering optekende. Waarschijnlijk is er niet één Homerus geweest. Wel is er één Homerische compositie. 'God-talk' is een zaak van poëzie, niet van proza, dus geen feitelijke beschrijving. In feite wordt in de poëzie een wereld op zichzelf gecreëerd. Wanneer het monopolie van de poëzie op het spreken over de goden verloren gaat, verschijnt het probleem van de theologie: dat is het gebied van het rationeel, verantwoordelijk spreken over goden (Burkert: 'realm of rational, accountable speaking about gods.') Dit is een problematisch gebied, want er komt geen algemeen aanvaarde oplossing! Er is grote invloed van het Homerisch corpus op de beeldende kunst. Van strak en statische Archaïsche kunst gaat het vanaf 700 v.Chr. op vazen en in driedimensionale beelden naar klassiek-levendig. Zo is bijv. het grote beeld van de tronende Zeus te Olympos van Pheidias geïnspireerd door Homerus.

Individuele slimheid werd in het oude Griekenland hoog gewaardeerd, maar mocht niet ontaarden in hoogmoed ('hubris'). De goden vormen een tegenwicht aan de mens. Verhalen vertellen is heel belangrijk, in de vorm van zang of gesproken, daarnaast: dansen, sporten, eten en drinken. Odysseus noemt het luisteren naar zangen, terwijl de mensen aan lange tafels zitten eten en drinken 'het heerlijkste wat er is'. Indirect geeft Homeros, wie het ook was, zichzelf in zijn werk een groot compliment. In de Odyssee zijn twee zangers, Demodokos, blinde zanger van de Faiaken en Phemios, de zanger in het paleis van Odysseus, die zingt voor de vrijers. Dichters gelden als de interpreten van de goden, maar zij waren zelf niet onfeilbaar. Demodokos geeft niet hoog van de goden op. De zanger Phemios heulde met de vrijers, maar overleeft als enige de slachtpartij die Odysseus aanricht na zijn terugkomst! Modern denkende mensen zijn soms geneigd mythen en goden- en heldensagen af te doen als dwaas en ongeloofwaardig. Atheïsten kunnen, rationeel gesproken, primitieve religies gemakkelijk afdoen als lang geleden reeds ontmaskerde vormen van pseudowetenschap gebaseerd op gebrek aan kennis. Maar authentieke levensvragen spelen een grote rol, bijvoorbeeld: Hoe een gelukkig leven te hebben en hoe zich te gedragen om tot een bestemming te komen.

Het Homerische epos kwam tot stand in de archaïsche periode, vermoedelijk Ionië, aan het einde van de 8^e eeuw v.Chr. Dat was een tijd dat de Grieken geen systematische reflectie kenden. Maar het bleven veelgelezen en bevraagde teksten, ook toen de Grieken een rijke filosofische traditie ontwikkelden en er bij de goden als causale factor op z'n minst door intellectuelen grote vraagtekens werden gezet. Het is de vraag of de verhalen ooit erg letterlijk werden genomen. De Ilias en de Odyssee handelen over een ten tijde van het schrijven al verheerlijkt ver verleden. Dat is een soort gouden tijd waarin helden nog individueel vchten vanaf strijdwapens en eeuwige roem en eer, 'kleos' en 'timè' groter gewicht hadden dan wat

dan ook. De eer of roem, is de weg naar ‘onsterfelijkheid’, dat wil zeggen niet vergeten worden door de mensen. En toch blijven zelfs de helden kwetsbaar en zijn het precies de menselijke zwakheden die helden als Achilles en Odysseus onderuithalen.

De Ilias is een groot gedicht over leven, wrok en eer, dood en emotie: ‘moral philosophy’. In een vertelling over een maand aan het eind van tien jaar oorlog voeren, wordt de essentie van de strijd (om het leven) verteld. Oorlog en geweld worden bijna tastbaar realistisch en heel persoonlijk beschreven. Oorlog en vrede: Hektors afscheid van Andromache. De goden werden heel concreet ten tonele gevoerd. Zowel esthetiek als ethiek spelen een grote rol. Homerus is heel actueel voor jong en oud, man en vrouw. Er is een (onzichtbare) helende kracht in de vertelling, juist door de tragiek. Eigenlijk wint niemand de oorlog. Juist omdat niemand meer in de Griekse goden gelooft, biedt de Griekse godenwereld ingang in een sterke universele verbeelding van competitie, pijn en conflict, die vele schrijvers en dichters heeft geïnspireerd. Onderlinge rivaliteit en verdeeldheid leidt tot ‘burgeroorlog’. De beste krijger is niet de leider; de leider (Agememnon) is niet de beste (Achilles). Dit veroorzaakt burgeroorlog. Een les vandaag over de spanningen op basis van privilege, status en verdienste.

4 Homerisch godsbeeld, Pallas Athene

Het Homerische godsbeeld is antropomorf, goden zien er uit als mensen, maar dan perfect of uitvergroot. Dat neemt niet weg dat sommige goden een handicap hebben, zoals Hefaistos, de smid der goden, de god der smeden. Hij is mank. Andersom kunnen mensen als Odysseus vanwege hun kracht en schoonheid ‘godgelijk’ worden genoemd. De Faiaken zijn ‘aan de goden verwant’ en de grootste held van de Grieken bij Troje, Achilles is eigenlijk een halfgod, met Peleus en Thetis als ouders.

In al zijn ellende is voor Odysseus de belangrijkste godin Pallas Athene, godin met de zeegroene ogen, van wijsheid, oorlog, wetenschap, landbouw en kunst, zijn raadgeefster en bron van bemoediging. Zij is een statige, immer met helm, lans en speer gewapende, verschijning (De herkomst van de term ‘Pallas’ is enigszins obscuur. Mogelijk: oorspronkelijk de naam van een reus op Kos door Athene verslagen, waarna zij zich kleedde in diens huid. Anderen: maagd; schild of lans, < pallein, zwaaien.) Athene is godin van helderheid, transparantie, de aetherische sferen, die waakt over een veilige thuiskomst, en staat in de Odyssee tegenover Poseidon, de aardshokker, de god van storm, chaos en gevaar. (vgl. Markus 4, 35-41) Athene is ook de patrones van de wolweefsters en timmerlieden. Haar wordt ritueel een gewaad, een ‘peplos’ geschonken en zij bouwde het eerste schip. Ook verwierf ze de verering van de stad Athene door het geschenk van de olijf (en de handel daarin). Poseidon schonk het paard, maar verloor. Maar de Man van de Duizend Listen staat in voor zijn eigen beleving heel vaak alleen voor. Zijn naam ‘Odysseus’ is hem door zijn grootvader gegeven: ‘hij die de haat kent’. Het vraagstuk van de onverschilligheid van de goden, dan wel hun actieve bemoeienis wordt meerdere keren in de Odyssee aan de orde gesteld. Athene wijst Odysseus en zijn zoon Telemachos erop dat mensen goden met hun offers en gebeden wel degelijk beïnvloeden en tot interventie kunnen bewegen. Tegelijk is die bemoeienis verwarrend. Goden zijn grillig en soms strijden ze tegen elkaar, zoals bij Troje, maar omdat zij onsterfelijk zijn is dat toch een farce, wat heeft gemaakt dat de Ilias ook wel het meest irreligieuze van alle gedichten is genoemd. De Odyssee doet denken aan het boek

Job. In beide gevallen een hemelse hofhouding, waar een vanuit de goddelijke wereld een spel met een sterveling wordt gespeeld. De voorstelling van een hemelse hofhouding waar voor en tegen een mens wordt gepleit, herkennen we in Job 1-2, beïnvloed vanuit de sfeer van het Hellenisme.

5 Epifanie

Goden kunnen aan mensen verschijnen wanneer zij dat willen. Dit is epifanie. Zij kunnen ook incognito verschijnen en nemen dan de gedaante aan van een mens uit de kring van degene aan wie ze zich willen openbaren. Bijv. Pallas Athene te Ithaca. Als Odysseus op het strand van Ithaca zijn vaderland niet herkent, komt Athene hem in de gedaante van een herdersjongen tegemoet en hem vertelt dat hij op Ithaca is. Als Odysseus dan antwoordt met een leugenverhaal, moet Athene glimlachen en zij openbaart zich, eerst als een statige vrouw in handwerken begaafd. Er volgt een intiem moment van herkenning.

...Athene met de zeegroene ogen
glimlachte bij zijn woorden en streelde hem even met haar
hand – zij had zich inmiddels veranderd in een mooie,
statige vrouw, begaafd in fraai en nuttig handwerk –
en ze sprak hem aan en gaf vleugels aan haar woorden:
'Echt, wie jou overtroeven wil, moet van goeden huize
komen, zelfs als God. Fantast! Verschrikkelijk schepsel!
Zelfs in je eigen vaderlands kun je het liegen niet laten
en geen afstand doen van je geliefde, briljante verzinsels.
maar genoeg is genoeg, we zijn aan elkaar gewaagd en
allebei onderlegd in de kunst, jij overtreft de
sterfelijke mensen in scherpzinnigheid en in woordkeus
en de Goden kennen mijn verstand en inzicht.
Toch wist je mooi niet dat ik de dochter van Zeus was, Athene,
die jou altijd geholpen heeft, die je altijd bijstaat.'

(Odyssee, Boek 13, vertaling Imme Dros, p 220-221.)

Ook een mooi voorbeeld: Kirke die al bij het schip is op het strand van Aja, vlak voor vertrek:

Toen wij nog treurig naar het snelle schip liepen en het
strand van de zee – de tranen stroomden maar door – bond Kirke
al een zwarte ram en een schaap aan ons zwarte schip vast.
Zonder de minste moeite was zij ons gepasseerd, want
wie kan een God die dat niet verkiest, zien gaan of komen!

(Odyssee, slot Boek 10, vertaling Imme Dros, p176.)

6 Wereldbeeld

Uitgangspunt blijft een voor mensen onbegrijpelijke, chaotische wereld. Geen almachtig god is er die daarover waakt. Zeus en de andere elf Olympische goden waken wel over de wereld, maar eigenlijk op een heel menselijk voorgestelde manier, inclusief mislukkingen en

frustraties. Zaken die zich in de wereld voordeden konden door een van de goden aan de orde gesteld worden. Dat gebeurt in de Odyssee met het lot van Odysseus door Athene. Zij is zijn pleitbezorger. Haar grote tegenstander en vijand van Odysseus is Poseidon, de god van de zee. Hij haat Odysseus Troje / Polyphemos / Runderen van Hyperion. Hij kan Odysseus niet doden, maar wel zijn thuiskomst verhinderen. Odysseus neemt het tegen hem op en laat zich niet uit het veld slaan. Het Griekse Pantheon functioneert als een verzameling sublimaties, projecties van tegengestelde menselijke belangen en krachten. De twaalf Olympische goden met een god van de oorlog, een godin van de liefde, een godin van de jacht, een god van de zee en ga zo maar door, personifiëren centrale waarden voor de Grieken. De smid van de goden is de god van de smeden (Hephaistos). Maar er zijn ook talloze mindere lokale godheden en abstracties met goddelijke aspecten, zoals Sophia, godin van de wijsheid. Zij hebben zich echter te schikken naar Zeus, zoals de nimf Kalypso op het eiland Ogygia, wanneer Zeus Hermes zendt om haar te dwingen Odysseus na zeven jaar te laten gaan.

De goden pleiten voor stervelingen, maar aanklagen kan ook. Helios, de zonnegod, klaagt de mannen van Odysseus aan wanneer zij zich als gasten op zijn eiland hebben misdragen en zijn runderen hebben opgegeten. De mannen komen allemaal om wanneer Zeus het schip treft met de bliksem. Wanneer Odysseus tenslotte slapend door de Phaiaken naar Ithaca wordt geroeid, is de aardschokker Poseidon razend en doet zijn beklag bij de wolkenverzamelaar Zeus. Zeus gunt Odysseus een veilige thuiskomst, maar staat Poseidon toe zich te wreken op de Phaiaken, die niets verkeerd hebben gedaan. Poseidon verandert hun schip bij terugkomst in het zich van de haven in een rotsblok in de vorm van een schip. Het krachtenveld waarin de goden werken is tenslotte verborgen, grillig en onvoorspelbaar voor mensen, zelfs de Phaiaken, die aan de goden verwant zijn.

De Grieken hadden een optimistisch wereldbeeld. De goden beloonden inspanning en vroomheid met gerechtigheid, welvaart en vrede. Maar het blijft een grillig patroon. In het pleidooi van Athene voor Odysseus spreekt zij Zeus daar op aan. Het klopt niet dat Odysseus eindeloos moet zwerven. Als dat zou kloppen, is haar redenering, laten er dan maar nooit meer rechtvaardige koningen heersen (Boek I). Zeus is daar gevoelig voor, maar luistert ook naar Poseidon. Het is in de Homerische wereld nog niet zo eenvoudig voor een mens om de wil van de goden te kennen. Orakels ('temenos' (altaar van Apollo) Delphi, Dodona, Klaros, Dydima) en profetieën waren er wel, maar vaak dubbelzinnig. In donder en bliksem, vogelvlucht, ingewanden van dieren, niezen, dromen en hemeltekenen, ruisen van heilige eik te Dodona, meende men de wil van de goden te kunnen aflezen. Odysseus vraagt aan de vooravond van zijn wraak op de vrijers om een teken. Hij hoort de donder, maar ook de zwakste maalster in het paleis die een vervloeking over de vrijers uitspreekt. Theoklymenos is, net als Teiresias, een ziener. Hij duidt het vogelteken te Ithaca door vast te stellen dat Telemachos, de zoon van Odysseus, voor altijd zal regeren. (Boek 15, slot) De bijbel kent geen vogeltekens, maar wel een profeet die het eeuwig regeren van een koningshuis verkondigt, namelijk Nathan tot David (2 Samuël 7,16), overigens een profetenwoord dat in de letterlijke zin niet uitgekomen is. De Joodse sublimatie van deze belofte staan aan de wortel van de messiaanse, figuurlijke, zo we willen geestelijke interpretatie van deze belofte. Een andere manier om inzicht te krijgen is door de droom. Penelopeia droomt tweemaal (in boek 19 en 20). In de eerste droom heeft ze twintig ganzen, die de nek worden gebroken door een Adelaar. Het is een duidelijk beeld van Odysseus, die na twintig jaar thuiskomt en de vrijers doodt. Het wonderlijke is dat ze dit erg vindt. Kennelijk is er ambivalentie. Penelopeia gelooft niet meer dat Odysseus zal terugkeren en toch laat ze de vrijers vergeefs proberen met

de boog van Odysseus te schieten, zodat de als bedelaar vermomde Odysseus zal winnen en zich bekend zal maken.

Het is een beetje dubieus in hoeverre de goden zelf van het lot ('tuchè') afhankelijk zijn. Zij hebben we wel invloed op, maar kunnen niet zomaar alles naar hun hand zetten. Mensen kunnen het wel erger maken dan nodig en door slimheid, moed, trouw, dapperheid wendingen ten goede creëren. Ook kunnen zij de goden beïnvloeden met offers. In de Odyssee brengen Odysseus en zijn zoon Telemachos veel offers, bijv. schenkelstukken verbranden of plengoffers door wat wijn op de grond te sprenkelen. Zij vragen de goden niet zozeer om hulp, maar proberen hen tevreden te stemmen. Athene heeft echter persoonlijke aandacht voor zowel Odysseus als Telemachos. Tussen de godin met de zeegroene ogen en Odysseus, man van de duizend listen, bestaat zelfs een zekere intimiteit. Zij bewonderen de slimheid in elkaar.

Doden kunnen niet door de goden worden gered van de onderwereld. Zij moeten, om daar binnen te gaan, wel begraven worden, een dure plicht voor nabestaanden. Nadat Elpeinor een van de mannen van Odysseus bij de nimf Kirke van het dak valt en zijn nek breekt, komt Odysseus hem weer tegen aan de rand van Hades als hij de blinde dode ziener Teiresias wil raadplegen over zijn thuisreis. Elpeinor bezweert Odysseus hem na terugkomst op het eiland van Kirke te begraven, wat gebeurt. Teiresias voorspelt de hoofdlijnen van de thuisreis, waardoor Odysseus weet wat hem te wachten staat. Of hij daar nu zo heel veel aan heeft is de vraag. Wel is hij nu een gewaarschuwd man. Er staat geen welkomstcomité op hem te wachten in Ithaca. Integendeel, zijn huis wordt bezet door een bende feestende jongemannen van hoge komaf, die hun zinnen op koningin Penelopeia hebben gezet en Odysseus liever dood zien. Door de schimmen bloed te laten drinken, kan Odysseus, al is hij zelf niet dood, met ze spreken en kunnen ze hem herkennen. Het raadplegen van de schim van de ziener Teiresias door Odysseus is een verhaal dat doet denken aan koning Saul bij de zieneres te Endor, die de geest van Samuël voor hem oproept, 1 Samuël 28.

7 Gastvriendschap

De centrale sleutel ligt in gastvriendschap. Je weet het nooit, maar gasten kunnen goden zijn, al dan niet vermomd of in de gedaante van iemand anders. Het is boeiend om te zien dat dit ook in de bijbel een aantal keer het geval is. Het belangrijkste bijbelverhaal dat het ontvangen van gasten direct verbindt met het ontmoeten van God staat in Genesis 18. Voordat Abraham weet wie die drie mannen zijn, spant hij zich, samen met Sara, in om de gasten eten en drinken aan te bieden. Pas daarna komt het gesprek. Het tegenbeeld wordt gevonden in het verhaal dat er op volgt. De grote zonde van de burgers van Sodom was niet zozeer hun homoseksualiteit, maar dat zij de gasten wilden verkrachten. Abrahams neef Lot beschermt deze gasten daarentegen. Hij is zelfs bereid zijn dochters voor deze gasten in de plaats prijs te geven. Een bekend voorbeeld in de bijbel van gasten die voor goden worden aangezien, is het verhaal van Paulus en Barnabas te Lystra (Handelingen 14, 11-12). Zij worden voor Hermes en Zeus aangezien en dreigen als goden te worden vereerd. Maar ook Jezus maakt gebruik van de idee dat God in de gast in nood, gevonden wordt in Matteüs 25, 31-46: '...in zoverre gij dit aan één van deze minsten niet gedaan hebt, hebt gij het ook aan Mij niet gedaan.' (vertaling NBG 1951) Een andere mooi voorbeeld betreft een van de verhalen door Ovidius bewerkt voor de Metamorfosen: Philemon en Baucis. Twee oude mensen die zonder het te

weten Zeus in de gedaante van een bedelaar ontvangen. De gastheer was dus de beschermer, de 'aegis' (schild, afgeleid van geitenvel dat mogelijk daarmee vanuit de oude Hethieten verbonden was) van de gast (vgl. moderne betekenis 'onder auspiciën van').

De wijze waarop je een gast behandelde was wezenlijk. Aan de mate van overdaad en de geschenken bij het afscheid, kon je de sociale status van de gastheer aflezen. Zeus, (> dies, deus, dinsdag) van de Aegis (geitenvel als schild met Gorgo-hoofd) werd gezien als de beschermer van reizigers en gasten. Wie misbruik maakte, hetzij van gastvrijheid, hetzij van gasten, kon op zijn toorn rekenen. Voorbeelden van slecht gedrag in de Odyssee, zijn de kykloop Polyphemos, die zijn gasten op eet; de godin Kirke van Aia, die de mannen van Odysseus in varkens verandert en de reuzenkoning van de Laistrygonen die ook een menseneter blijkt te zijn. Maar ook de mannen van Odysseus gedragen zich als slechte gasten wanneer zij de runderen van zonnegod Helios opeten, hetgeen hun ondergang op zee veroorzaakt. De dood van de vrijers, die zozeer de gastvrijheid hebben geschonden, is na de terugkomst van Odysseus onvermijdelijk. Die dreiging hangt van meet af aan boven de groep en geeft het werk een ijzersterke plot met een dramatische ontknoping. De boodschap is duidelijk. De goden kunnen dergelijk kwaad niet ongestraft laten. Hun gerechtigheid houdt rechtstreeks verband met gastvrijheid. Odysseus wordt niet alleen met raad en daad geholpen door Athene en met charme overgoten. Hij is ook haar instrument van gerechtigheid en oordeel.

Daar staan duidelijke voorbeelden van goed gastvrij gedrag tegenover: koningen Nestor van Pylos en Menelaos van Sparta, ontvangen Telemachos, de zoon van Odysseus gastvrij, wanneer hij op zoektocht is naar nieuws over zijn vader. Kalypso houdt Odysseus een tijdlang vast, maar helpt hem tenslotte, op last van Zeus, toch verder met een vlot. Het beste doet het Alkinoös, de koning van de Faiaken. Hij verzorgt Odysseus, voordat hij weet wie hij is, of waar hij vandaan komt en geeft hem als geleide naar huis een schip met roeiers en heel veel geschenken. Maar ook bij de Faiaken gaat het bijna mis met de gastvrijheid, doordat jongemannen Odysseus tarten dat hij niet kan sporten. (Overigens weet Poseidon het geleide dat de Faiaken aan Odysseus geven, niet te waarden. Hij krijgt van Zeus de ruimte om het schip met de roeiers bij thuiskomst in een rotsblok te veranderen.) Ook een goed voorbeeld van gastvrijheid is de wijze waarop de varkenshoeder Eumaios op het platteland van Ithaca Odysseus (incognito als bedelaar), ontvangt. Hij geeft wat hij heeft. Prachtig is de opmerking van de goede varkenshoeder over het elkaar verhalen vertellen:

Deze nachten zijn onuitsprekelijk lang, er is dus

tijd genoeg om te slapen en een verhaal te horen.

Te veel slaap is ook niet goed voor een mens, is mijn standpunt.

Jongens, als jullie liever naar bed gaan, slaap dan maar buiten.

Als het dag wordt, kun je iets eten en de varkens

van onze meester het veld in brengen. Wij blijven hier wat

eten en drinken en we gaan elkaar lekker vertellen

wat we allemaal wel voor vreselijks hebben geleden.

Achteraf kan een mens nog lol aan zijn leed beleven,

als hij veel heeft meegemaakt en veel heeft gezworven. (Odyssee, boek 15)